

**СЕЛИЩНАТА СИСТЕМА — ВАЖНО ЗВЕНО В ТЕРИТОРИАЛНАТА
СТРУКТУРА НА НАРОДНОТО СТОПАНСТВО**

Радка Найденова

Изграждането на селищните системи въз основа на всестраниното развитие на разнообразни взаимни връзки между населените места е прогресивна форма на териториалната организация на обществото и генерално направление в усъвършенствването и преобразуването на селищната мрежа в страната. То е обективен резултат от високите темпове и големите мащаби на развитие на производителните сили и свързания с него процес на задълбочаване на териториалното разделение на труда.

Непрекъснатото усъвършенствование на отрасловите и териториалните пропорции на народното стопанство ускори интеграционните процеси във всички сфери на обществения живот както в национален, така и в регионален мащаб. То неизбежно водеше към социално-икономическата консолидация на цели групи населени места, до възникването и развитието на селищни системи от различен тип и ранг.

Причините, които с неумолима сила тласкаха към формирането и утвърждаването на селищните системи като нова форма на териториална организация на селищната мрежа и важно звено в териториалната структура на народното стопанство, най-общо казано, са следните:

Първо. Интензивното развитие на производителните сили въз основа на социалистическата индустриализация предизвика усилена миграция от селата към градовете, в резултат на което се извърши процес на териториално прегрупироване на населението. Само за периода 1965—1975 г. около 850 000 д. са мигрирали от селата в градовете. Градското население нарасна с по-високи темпове, отколкото общото население на страната. Градът като категория на селищното устройство на страната придоби решаващо значение за общественото ни развитие. Това повиши значително изискванията на обществото към развитието на обслужващата сфера и особено на комуникационните средства. Интензификацията на връзките между отделните селища върху определена територия изискваше те да бъдат поставени на планова основа и административно-стопанската организация на селищата да се съобрази с тях.

Второ. Значително се увеличи населението в окръжните центрове, при което се достигна до прекомерна концентрация на материално-техническата база върху ограничена територия, а в определени случаи и до хипертрофия в централизацията на обществените функции. В същото време много села обезлюдяваха, а малките градове намаляваха броя на населението си, което беше съпроводено с изоставяне на изграден, годен за използване селищен фонд. Изход от това положение можеше да се намери, като се възстанови, а в определени случаи и изгради комплексът от необходимите селищнообразуващи функции на отделните населени места и се създадат социално-икономически условия за задържане на населението на съответната територия и овладяване на миграционните процеси.

Трето. Непропорционалното развитие на елементите на обществените сфери на населените места доведе в много от тях до недостатъчна изграденост на селищния фонд. Недостатъчно обосновано в някои случаи ориентиране на капиталните вложения без нужното отчитане на специфичните потребности на отделните селища обуславяше до известна степен неравномерното разположение на някои от новоизграждащите се производствени мощности. В резултат на това се нарушаваше равновесието между търсенето и предлагането на работната ръка по отделни райони. Това даваше неблагоприятно отражение върху размера на доходите на населението, чието равнище особено в планинските и някои полски (с малък икономически потенциал) райони оставаше под средното за страната.

Четвърто. Действащото административно-селищно деление (по общини) на страната, което в по-голяма част от случаите отразяваше стопанската организация на ТКЗС, не отговаряше вече на новата социално-икономическа действителност. Поради това то не можеше повече да стимулира и регулира по-нататъшното развитие на селищата. Изграждането и утвърждаването на АПК като прогресивна форма на организация на селскостопанското производство беше една от основните социално-икономически предпоставки и заедно с това обективна основа за усъвършенстването на териториалната организация на селищната мрежа и развитието на селищните системи.

Пето. Териториалната диференциация в интензивността на урбанизационните процеси в селата обуслови и различията в създадения социалистически начин на живот в отделните части на страната. Повсеместното разпространение на социалистическия начин на живот като основно изискване на общественно-икономическото развитие на страната в условията на изграждане на зряло социалистическо общество постави по императивен начин правилното решение на проблема за по-нататъшното сближаване равнищата в икономическото и културното развитие на населението в отделните териториални единици.

Шесто. В резултат на екстензивното развитие на селищата и околоселищните територии се загубиха значителни по площ ценни обработваеми земи и нерационално се използваха отделни видове природни ресурси. Високата териориална концентрация на производителните сили и породената от нея интензивна урбанизация доведе до известно нарушаване на природните условия на живот в големите градове и промишлените центрове.

Всичко това породило остра нужда от създаването на нова териториална организация на селищата, адекватна на спецификата на социално-икономическите процеси, която да стимулира и да дава простор за развитието на селищните единици като органическа съставна част от оптимално функциониращи селищни системи. Този проблем получи своето окончателно решение на Мартенския пленум на ЦК на БКП през 1977 г. В изпълнение решенията на пленума със специално постановление на МС от месец декември същата година беше утвърдено новото териториално-селищно устройство на страната. Бяха приети 291 селищни системи, намиращи се на различна степен на зрелост. Утвърдените селищни системи като качествено нова форма на териториално устройство на страната поеха задачата и в зависимост от своите възможности вече постепенно овладяват целия комплекс от икономически, социални и екологични процеси на селищните образувания.

Основните признаци на селищните системи като цялостни териториални социално-икономически организми са следните:

наличие на устойчиви прави и обратни взаимни връзки между населените места, съставляващи системата;

вътрешно структурна организация на системата, изразена в йерархическата съподчиненост на влизащите в състава ѝ населени места;

териториална обособеност на системата, формираща се при определени природно-географски и социално-икономически условия, които определят и нейните политико-административни граници;

относителна автономност и самостоятелност на системата при наличие на прави и обратни връзки с други аналогични системи, образуващи заедно с тях регионална система от по-висок ранг;

динамичност на системата, която намира израз в нарастване на икономическия потенциал и обогатяване на функциите на влизащите в нейния състав населени места, което поражда и съответни изменения в пространствено-временните междуселищни връзки;

нови интегрални качества на системата, формиращи се в резултат на взаимодействието на населените места в процеса на нейното формиране.

Формирането и развитието на селищните системи е подчинено на три главни цели: икономическа, социална и екологична.

Икономическата цел предполага преди всичко създаване на „доселищни“ предпоставки за развитието и изграждането на рационал-

на териториална организация на производителните сили на страната и постигането на възможния за даден период икономически ефект за народното стопанство. Тя се постига чрез решаване на следните задачи:

осигуряване на пълна заетост и рационално използване на трудовите ресурси на селищната система;

комплексно развитие на селищните системи на базата на високо равнище на развитие и рационално разположение на производителните сили и обслужващата сфера;

пропорционално развитие на отделните селища и създаване на възможност да се регулира развитието на големите градове по пътя на ускорената социално-икономическа активизация на средните и малките градове;

засилване на социално-икономическите, производствените и културните връзки между градското и селското население като главен фактор за преодоляване на съществените различия между града и селото;

реконструкция, усъвършенстване и окрупняване на селата, което ще способствува за по-нататъшната интензификация, концентрация и специализация и аграрно-промишлена интеграция на селскостопанското производство.

Социалната цел предполага сближаване условията на живот и всеотранно развитие на населението от всички райони на страната и постигането на желания за даден период социален ефект за народното стопанство. Тя се постига чрез решаването на следните задачи:

преодоляване на съществените различия в условията на труд, живеене, културно-битово обслужване и отдиш на градското и селското население;

създаване на равностойни условия на живот и дейност в различните по тип и ранг селища.

Екологичната цел предполага опазване и подобряване качествата на природната среда като основен източник на ресурси и като жизнена среда за съществуване на сегашните и бъдещите поколения. Тя се постига чрез решаването на следните задачи:

рационално използване на природните условия и ресурси и повишаване на неговата социално-икономическа ефективност;

оздравяване на обкръжаващата среда в големите градове и промишлени центрове, а така също и в районите с интензивно развитие на селското стопанство.

Интегралният (комплексен) подход към решаването на посочените задачи дава възможност да се изгради селищна среда, адекватна на изискванията на зрялото социалистическо общество. Това е възможно на основата и в рамките на изграждане на различни по вид и ранг териториално-производствени комплекси. Разглеждани като рационални съчетания на отделни отрасли, на материалното производство, на производствената и социалната инфраструктура,

териториално-производствените комплекси са стратегическо направление в развитието и териториалното разположение на производителните сили в условията на изграждане на зряло социалистическо общество. С тяхното формиране и развитие се извършва процес на обединяване във функционално единство на различни по големина градове и села в селищни системи.

Комплексното развитие и териториалното разположение на производителните сили образуват с формирането на селищните системи свързан многопланов процес. Наличието на сложна система от връзки (производствени, трудови, културно-битови, рекреационни, транспортни, информационни) между отделните населени места в селищните системи влияят съществено върху насоките на по-нататъшното развитие на материалната сфера и социалната среда. Следователно селищните системи, които представляват интегрирани звена на производителните сили на различни териториални равнища, са адекватни на социално-икономическите системи на производителните сили, формиращи се на регионално равнище. Ето защо формирането и развитието на селищните системи може правилно да се управлява само в рамките на концепцията на научно обоснованата териториална организация на производителните сили. В това именно е същността на проблема за взаимната връзка между териториално-производствените и селищните системи.

Координираното разработване на дългосрочните планове за развитие и териториално разположение на производителните сили и на единния план за териториално и селищно устройство осигурява възможност за постигане на редица съществени икономически, социални и екологични резултати, като:

икономия на капитални вложения и експлоатационни разходи за сметка на планомерното и пропорционално изграждане на системата от производствени предприятия, а така също и на учрежденията и обектите на непроизводствената сфера;

рационално разполагане на отделните елементи на социалната инфраструктура и общественото обслужване в отделните населени места в зависимост от функционалните им особености и мястото, което заемат в йерархичната структура на селищната система;

ефективно използване на трудовите ресурси на селата по пътя на тяхното ангажиране във функциониращите предприятия на градовете и промишлените центрове при запазване на тяхното местожителство, което осигурява възможност за увеличаване доходите и поддържане на оптимална възрастова структура на населението;

намаляване отрицателното въздействие на антропогенния фактор върху обкръжаващата среда чрез изграждане на завършени производствено-технологични цикли в промишлените и селскостопанските отрасли въз основа на комплексното използване на суровините, а така също и чрез изграждането на съответната екологична инфраструктура.

През няколкогодишния период на функциониране селищните системи разкриха редица свои положителни страни. Заедно с това се наблюдават и известни отклонения от теоретичния модел на тяхното изграждане. Те се отнасят преди всичко до недостатъчната практическа реализация на основния замисъл за преминаване от моноцентрично към полицентрично развитие на селищните системи. Все още е налице голяма централизация на обществените функции, което е особено характерно за селищните системи с центрове околните градове. Това се потвърждава от факта, че само в десетте най-големи градове на страната — София, Пловдив, Варна, Русе, Бургас, Стара Загора, Плевен, Сливен, Толбухин и Шумен, са съсредоточени 42% от промишленото производство и 30% от населението. Инерционната сила на създадения производствен апарат във формираните селищни системи (група „А“) доведе до по-нататъшното нарастване на техния икономически и демографски потенциал. Високата териториална концентрация на производствени мощности в отделните отрасли на промишлеността и непрекъснатото нарастване на населението по механичен път предизвиква неблагоприятни изменения в баланса на ресурсите с многоцелево използване (водни, трудови и др.) и до напрежение в инвестиционните програми за изграждане на необходимата социална инфраструктура. Досегашната практика показва, че околните градове поглъщат новната маса от капиталните вложения, предназначени за социално-икономическото развитие на съответните селищни системи. С оглед преодоляването на породените противоречия в тези селищни системи е необходимо да се премине окончателно към интензивен тип на разширено възпроизводство. А това предполага те да се ориентират главно към наукоемки производства и да се освободят от несвойствени за техния профил дейности, които да се насочат към селищни системи с недоразвита отраслова и териториална структура.

Недостатъчно пълно решение получава и проблемът за функционалното участие на всяко населено място в общността на дадена селищна система съобразно с неговите природни, социални и икономически условия. Това особено важи за селищните системи, които се намират в процес на формиране (група „Б“). Тези селищни системи се отличават с ниска наситеност с основни промишлено-производствени фондове. Изключение правят само селищни системи, в които са изградени крупни обекти на енергетиката (Батак, Ивайловград) и на миннодобивната промишленост (Бобовдол, Маджарово, Чипровци, Симитли и др.) Сполучливият подбор на функциите, които всяко населено място трябва да изпълнява в производствената и непроизводствената сфера, ще определи до голяма степен бъдещия му икономически и социален просперитет. По такъв начин всяко населено място ще поеме припадащия му дял в изпълнението на народостопанските задачи, които съответната селищна си-

стема трябва да решава в перспектива. С това ще се създаде преграда за по-нататъшния миграционен отлив на населението към селищни системи с по-високо равнище на икономическо и социално развитие.

Следващият проблем, който произтича от изискването за успешното развитие на селищните системи, е повишаването на комуникационните възможности на отделните селища. Значимостта на този проблем се определя от самата същност на селищната система като органическо единство на свързани помежду си населени места. Вниманието трябва да се насочи главно към решаването на комуникационните проблеми на селищните системи от група „В“, които в по-голямата си част се намират в пограничните райони и в околните пресечен планински релеф — Габровски, Великотърновски, Кърджалийски, Смолянски и др., в които преобладаващ дял имат селищата с население до 200 души. Малкият демографски и икономически потенциал и неразвитостта на взаимните връзки между отделните селища, характеризират тези селищни системи като твърде незрели форми на териториална организация на селищната мрежа. Тяхното оптимално функциониране налага необходимостта от значително повишаване темповете на социално-икономическото им развитие, разгръщане и обогатяване на отрасловата структура на стопанството им. От тази гледна точка съвършено правилна е регионалната политика на партията и държавата, насочена към увеличаване на икономическия им потенциал по пътя на разширяване на материално-техническата база на промишлеността, селското стопанство, транспорта, стопанския туризъм и изграждане на необходимата социална инфраструктура.

Правилното решение на тези проблеми поставя сериозни задачи пред органите на териториалното планиране. Посредством инвестиционните програми те трябва да осигурят възможност за постепенно относително сближаване условията на живот във всички селищни системи. Главно средство по пътя на тази цел е интензификацията на икономиката и максимално възможното нарастване на националния доход, абсолютно и на човек от населението, произвеждан във всяка селищна система. Внедряването на достиженията на научно-техническия прогрес във всички сфери на обществения живот ще ускори процеса на задълбочаване на териториалната концентрация и специализация на производството и на тази основа ще активизира интеграцията на сега функциониращите селищни системи в селищни формации, които да се покриват с формиращите се териториално-производствени и териториално-обслужващите комплекси от микрорегионално равнище.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Б р а д и с т и л о в, Д., Селищните системи и техните функции — Ново време, кн. 7, 1978 г.
2. Д а н д а л о в а, И., Селищните системи — състояние и перспективи — Ново време, кн. 12, 1980 г.
3. Д р а г а н о в, М., Селищните системи — качествено нова форма в териториалната организация на страната — Социологически проблеми, кн. 2, 1980 г.
4. Н а й д е н о в а, Р., — Териториално-производствените комплекси — основа на селищните системи. Бюлетин IV на Съюза на икономистите. С., 1978 г.
5. Основни насоки за по-нататъшното развитие и усъвършенствуване на териториалното и селищното устройство на Народна република България. Утвърдени от пленума на ЦК на БКП, състоял се на 9 и 10 март 1977 г., С., 1977.
6. П е н к о в, И., З. Б о р и с о в, М. М и х а й л о в, Хр. Г а н е в По въпроса за селищните системи в НР България. Известия на Българското географско дружество, кн. XVI, 1978 г.
7. Постановление № 22 на ЦК на БКП и Министерския съвет от 1982 г.
8. Х о р е в, Е. С., Проблеми городов. М., Мысль, 1975 г.

THE SETTLEMENT SYSTEM AS AN IMPORTANT LINK
WITHIN THE TERRITORIAL STRUCTURE
OF NATIONAL ECONOMY

Radka Naidenova

S u m m a r y

To build up the settlement systems on the basis of developing various relations among the inhabited localities is considered to be a progressive form of the spatial organization of society and a general trend in improving the national settlement network. It is an objective result due to the accelerated rates and the large scales of public production which in its turn is closely related to the ever-deepening process of territorial division of labour.

The main goals, pursued by the settlement systems' formation, are economic, social and ecological. The economic goal necessitates such a reconstruction of the settlement network which will enable to establish a rational spatial organization of the productive forces and to achieve the best possible economic effect for the national economy. The social goal means to create favourable living conditions and a proper atmosphere for people's versatile improvement almost alike in all regions. The ecological goal suggests that the natural environment should be protected and its qualities changed for the better because it is of paramount importance for supplying resources, it is the natural milieu for both the present and coming generations to live in and it steadily makes the relationship between nature and society more harmonious.

In 1977—1982, the period when the settlement systems were functioning, they revealed their advantages. In spite of that some problems arose, caused by the heavy concentration of public activities in those settlement systems having or their centres district towns; the inadequate involvement of each settlement from the viewpoint of its functions into the integral life of a certain settlement system, taking into consideration the natural, social and economic conditions available; the unsatisfactory communications of the mountainous settlement systems.